
Doxográfia érettségizőknek

FÁY LÁSZLÓ

Ne tévessze meg írásom címe a Nyájas Olvasót. A doxa görög szó: nemcsak svájci órát, hanem véleményt is jelent: a doxográfia pedig a filozófia eddig idehaza méltatlanul mellőzött ága. Arisztotelész és tanítványa, Theophrasztosz összegyűjtötték filozófus elődeik nézeteit és közreadták azokat, anélkül, hogy bármit hozzáfűztek volna: nekik és tárgyilagosságra törekvő módszerüknek köszönhető, hogy sok Szókratész előtt élt gondolkodó tanítása maradt fenn ily módon. Úgy vélem, e módszer ma is figyelmet érdemel és napjainkban, a filozófiaoktatás államtalanítása idején a doxográfia időszerűbb, mint valaha.

Hogyan (ne) tanítsunk filozófiát?

Az ötvenes évek elején sokan ingáztunk, köztük nemzetközi hírű matematikus főnököm is. A szelíd dombok között kanyargó vicinálison rendszerint együtt utaztunk: tanszékvezetőm ilyenkor többnyire elmondta az őt foglalkoztató matematikai problémákat. Egyszer egy ismeretlen útitársunk is bekapcsolódott a beszélgetésünkbe: "Higgyék el kérem – mondta – ma már nem érdemes matematikával foglalkozni. Ott már mindent kitaláltak." Főnököm egészen a végállomásig próbálta meggyőzni útitársunkat a tévedéséről, igyekezetében még aktatászkáját is a vonaton felejtette.

Mostanában, a NAT-vita kapcsán gyakran gondolok erre az epizódra, mely rávilágít a matematikaoktatás hibájára. De nem csak e tárgynál látunk „holtányilvánítást”: sok tanár találja lezárt, befejezett tudományként tantárgyát, ahol már semmi keresnivalója sincs az alkotó elmének. A filozófiatanításnál ezt még súlyosbítja, ha egyetlen világnézetet próbálunk ráerőltetni jobb sorsra érdemes tanítványainkra. Ez az igyekezet előbb-utóbb visszajáráfordul: így lett a Lenin Intézet egykori hallgatónőjéből mára teológia-tudós apáca, míg a kispapból a marxizmus-leninizmus tanszékvezetője az ország egyik első egyetemén. Pálfordulásuk egykori tanáraikat minősíti.

Ha pedagógusként el akarjuk kerülni az efféle kudarcot – mert ez akkor is kudarc, ha természetfölötti erőkre vagy a munkásosztály harcos öntudatára fogjuk is a dolgot –, akkor egyet tehetünk: tárgyilagosan, kommentár és értékelés nélkül kell ismertetnünk a különböző gondolkodók nézeteit, a választást pedig a tanítványainkra bizzuk. Úgy vélem, a civilizáció követelményeinek is ez felel meg a legjobban.

Miből (ne) tanítsunk?

Sokan úgy vélik, hogy az antik görög filozófusok lényegében már mindent elmondtak erről a témáról ami lehetséges, így hát felesleges az érettségi előtt álló tanulókat – szerintem alsóbb osztályban nem szabad filozófiát tanítani, mivel itt igen lényeges a többi tantárgyhoz való kapcsolódás – újabbakkal terhelni. Ezek a kollégák nem nagyon bánják, ha az egyébként is elkerülhetetlen órakiesések miatt a tankönyv vége, benne a modern filozófusok nézeteivel, lemarad. Egyes tankönyvszerzők számolnak is ezzel: a görög filozófusokat nagy részletességgel tárgyalják, az újabbakat pedig – „ezt úgysem érti meg a tanuló „ felkiáltással – már eleve kihagyják. Így járt például a jobb sorsra érdemes Heidegger.

Más tankönyvírók úgy vélik, hogy legjobb az eredeti filozófiai írást a diák kezébe adni, hadd lássa, mennyi számárságot lehet büntetlenül összeírni. Az effajta filozófiatanítás-

nak szerintem a világon semmi értelme sincs: feleslegesen terheljük vele a tanulókat. A szöveggyűjteménynek, úgy vélem, ott van értelme, ahol illusztráció céljára használja a tanár, de nem arra, hogy tanítványa szedje ki belőle a lényegét és egyedül próbálja megérteni, mit akar mondani a szerző. E szemelvényekből ugyanis egészen biztosan téveszmék nőnek ki, olyan formán, mint *Karinthy Frigyes Így írtok ti* című művének műfordítás-paródiájánál. Ahhoz ugyanis, hogy megértsük egy filozófus mondanivalóját, végig kell olvasnunk a teljes művet, amire a középiskolában sem idő, sem lehetőség nincs. Marad tehát az értelmezés, amit a tankönyvnek vagy a tanárnak kell elvégeznie, tárgyilagosan.

Felvetődik a kérdés, hogy irányzatokat, vagy inkább egyes filozófusok nézeteit tanítsuk-e. Szerintem mindkettőt: néhány korszakalkotó gondolkodó munkásságát részletesebben is tárgyalva. Hogy ezek kik legyenek, azt véleményem szerint legjobb a tanárra bízni.

Mit (ne) tanítsunk?

Úgy gondolom, hogy a filozófiaoktatás célja kettős:

– adjon tájékoztatást a napjainkban uralkodó szellemi áramlatokról és azok történelmi gyökereiről

– jelölje ki ebben hazánk szerepét.

A fentiekből következik, hogy tankönyvfordítások a hazai filozófiaoktatásban általában nem használhatók: esetleg egyes, a tantárgy iránt különös érdeklődést mutató tanulóknak a figyelmét fel lehet hívni a tankönyvpiacra nemrég megjelent ilyen munkákra. (Erre a kérdésre a későbbiekben még részletesen is kitérek.)

A napjainkban uralkodó szellemi áramlatok ismertetését szerintem minél jobban össze kell kapcsolni a többi tantárggyal, ami egyrészt segíti a megértést, másrészt rámutat a fennálló, megoldatlan problémákra.

„Már Hegel észrevette, hogy a filozófia megjelenése a nemzeti kultúrák kései vendége. Minerva madara – úgymond – csak napszálltakor kezdi meg repülését. A magyar nemzet szellemi életében is csak a múlt század vége felé jutottunk annyira, hogy az első álló filozófiai rendszerrel dicsekedhettünk” – írta *Halasy-Nagy József A filozófia* című művében (1), s ez idézettel kívánom megindokolni, hogy miért tartom fontosnak a magyar filozófusok munkásságának ismertetését a középiskolában, különösen azokét, akiknek nevét az egész világon ismerik. Olvasóim ebből talán kitalálhatták már, hogy *Lukács Györgyre* céloztam. Jól tudom, hogy Lukács az 1919-es proletárdiktatúra idején népbiztos volt és talán kivégzésekhez is köze lehetett. Azt is tudom, cikket írt a pártlapban Madách műve, *Az ember tragédiája* ellen, melynek hatására nemzeti drámánkat a kommunisták rövidesen betiltották. Ez azonban még nem ok arra, hogy egyes tankönyvszerzők – nyilván politikai megfontolásból – kihagyják Lukács nevét a filozófiaoktatásból, annál is inkább, mivel jószerivel ő az egyetlen magyar filozófus, akinek nevét határainkon túl is ismerik. A finnyások gondoljanak arra, hogy *Villon* rablógyilkos volt, akit fel is akasztottak, mégis a világirodalom egyik legnagyobb alakjaként tartjuk ma számon.

Romeltakarítás és hiánypótlás

A rendszerváltozás utáni filozófiaoktatás nem folytatódhat ott, ahol negyven éve abamaradt. Egyrészt azért nem, mert ma mások az emberiség gondjai, mint akkor, de főleg azért nem, mert helyükre kell tennünk a diktatúra ködösítéseit, torzításait és hazugságait. Ez utóbbi miatt a magyar filozófiaoktatás alapjaiban különbözik a nyugatitól, ami – megítélésem szerint – még jó darabig így is marad.

Ez a magyarázata annak az előző pontban leírt nézetemnek, miszerint hazánkban jelenleg – és még hosszú ideig – nem használhatók az egyébként kitűnő nyugati filozófia-tankönyvek.

Negyven év alatt a marxizmus-leninizmus szellemében íródott a legtöbb szakkönyv: ezek nagyrésznél (pl. a „spenótnak”) a kicserélésére nem lehet belátható időn belül számítani. Ezért fel kell készítenünk tanítványainkat arra, hogy kritikával fogadják a mar-

xista „pártosságot”, ha egyetemi tanulmányaik alatt majd találkoznak vele. E „romeltakarítás” és „hiánypótlás” néhány szempontjára az alábbiakban részletesen is kitérek.

Bölcsészek és dögészek

A tudományok máig legelfogadottabb csoportosítása *Dilthey*től származik: ő szellemtudományokra és természettudományokra osztotta azokat. Az előbbibe került többek között a szociológia is, vagy tükörfordításból származó magyar nevén: a társadalomtudomány. A kommunista hatalomátvétel után azonban mindkettővel baj lett: a szociológia imperialista áltudomány, a szellemet pedig „megelőzi az anyag”, ezért hát mindez nem maradhatott így. Sikerült azonban elvágni a gordiuszi csomót: a „társadalomtudományok” elnevezés vette át a szellemtudományok (*Geisteswissenschaften*) szerepét, a szociológia pedig megszűnt. Mikor azután évtizedekkel később Kádárék mégis engedélyezték a létezését, akkor a szociológia (2) a társadalomtudományok egyik ága lett, ami ugyanolyan képtelenség, mint a népi demokrácia (népi népuralom) elnevezés. Később azután – hogy ez a képtelen helyzet megváltozzon – polgárjogot nyert a „humán” és „reál” tudományok felosztása, vagy ahogyan az Eötvös-kollegisták tréfásan emlegetik: a bölcsészet és dögészet.

Marxizmus és metafizika

A tudományosztályozás nem az egyedüli terület, ahol a marxizmusnak különvéleménye van: ide tartozik a filozófia felosztása is. Míg a nem marxista gondolkodók többsége a filozófiát ismeretelméletre és metafizikára, ez utóbbit pedig ontológiára és még néhány további csoportra – immár specifikusan, azaz az illető szerző felfogásától függően – bontja, addig a marxista dialektikus és történelmi materializmus nem így jár el. E szerint ugyanis a metafizika elsősorban gondolkodási mód és megismerési módszer, mely nem része a filozófiának: ráadásul a metafizika a dialektikával ellentétben a „dolgot jelentéseket egymástól függetleneknek, elszigetelteknek, változatlanoknak, egyszerűsmindenkorra adottaknak veszi és tagadja azok belső ellentmondásosságát.” (3)

A marxista és nem marxista filozófiafelosztás ellentéte a nyugati filozófiát tanácskönyvekből nemigen derül ki: ezek ugyanis csak súlyának és jelentőségének megfelelő terjedelemben – azaz igen röviden – tárgyalják ezt az előbbi irányzatot. Ha azonban mi is így járunk el, tanítványaink értetlenül fognak állni az elmúlt negyven év szakkönyvtermésének zöme előtt. („Eltársak, ez helytelen, metafizikus megközelítése a problémának. A dialektikus materializmus tanításának megfelelően úgy kell eljárunk, hogy...” – hányszor hangzott el ez a negyven év alatt a pártfunkciók szájából! És hány szakkönyvben található efféle kitételek! De ha nem hívjuk fel rá tanítványaink figyelmét, nem tudnak mit kezdeni az ilyen szövegekkel.)

A metafizikával kapcsolatban azonban még további problémák is jelentkeznek; a doxográfia feladata az, hogy ezekre felhívja a figyelmet, anélkül, hogy a vitában állást foglalna. A metafizika elutasítása ugyanis nemcsak a dialektikus és történelmi materializmus sajátja; már *Newton* figyelmeztetett: „Fizika, őrizkedj a metafizikától!”; továbbá: „Feltevésekbe nem bocsájtkozom (*hypotheses non fingo*).” A metafizika-ellenesség tovább folytatódott a pozitivizmus és neopozitivizmus létrejöttével; *Carnap* szerint például „a metafizika a mítoszból fejlődött ki”: „A gyerek dühös a gonosz asztalra, amely megütötte; a primitív ember a földregés fenyegető démonának kiengesztelésén fáradozik...” Szerinte „a mítosz rendszerré fejlődik”. *Carnap* úgy féli, hogy a metafizikát a teológia pótlásának tekinthetjük, a szisztematikus, fogalmi gondolkodás fokán. Bonyolítja a helyzetet, hogy *Huxley* a materializmust is metafizikának minősíti, mivel az „jogtalanul túlhalad az érzet-csoportokon”. (4) A metafizika elleni támadások arra indították *Teilhard de Chardint*, hogy „hiperfizikának” nevezze a filozófiának ezt az ágát, hozzátéve azonban, hogy ez „a metafizikától eltérően nem a priori elvekből indul ki, azaz fentről lefelé halad, hanem a valóság tényeiből halad felfelé.” (5) A metafizika hívei ugyanakkor azzal érvelnek, hogy pél-

dául „Magyarország fővárosa Budapest” metafizikai kijelentés, de a víz képlete (H_2O) is metafizikai fogalom. Mármost kinek van igaza?

Talán egyetértenek velem filozófiát tanító pedagógus kollegáim abban, hogy a filozófiaoktatásnak absztrakt fejtegetések helyett elsősorban ilyen és ehhez hasonló kérdések tárgyalására kell irányulnia. Sajnálattal állapítom meg azonban, hogy az általam ismert, 1990 után megjelent egyetlen filozófia-tankönyvben sem találtam ilyen kérdéseket, nem is szólva a kommunizmus alatt kiadottakról.

Idealizmus és materializmus

A dialektikus és történelmi materializmus két csoportra osztja a filozófiai irányzatokat:

- idealista és
- materialista felfogásúakra.

Materialistának tekinti azokat a gondolkodókat, akik a „lét elsődlegességét és a tudat másodlagosságát” hirdetik. Ez így nagyon egyszerűen hangzik és áttekinthetőnek látszik; a baj csak az, hogy ezt az osztályozást a filozófusok többsége nem fogadja el. Mégis ezt a felfogást tanulta negyven évig minden magyar állampolgár az általános iskolától a kandidátusi fokozat megszerzéséhez szükséges foxi-maxi egyetemig; az általam ismert, 1990 után kiadott magyar nyelvű filozófia-tankönyvek egyike sem említi azonban ezt a körülményt. Így azok a diákok, akik 1990 után tanultak filozófiát, nem fogják megérteni azokat a magyar nyelvű humán szakkönyveket, amelyek a kommunizmus alatt íródtak.

Úgy vélem, szükség lenne legalább egy olyan magyar nyelvű filozófia-tankönyvre, amely összehasonlítaná a dialektikus és történelmi materializmus tanításait a többivel; ekkor például az is kitűnne, hogy a „realizmus”-nak, „naturalizmus”-nak nevezett irányzatok hol foglalnak helyet a marxista szimplifikáció osztályozási rendszerében.

Várható, hogy a magyar reál értelmiség egy része érdeklődést mutat filozófiai kérdések iránt is, és szeretné tudni, mit hazudtak neki össze a marxizmus-leninizmus professzorai. Arra, hogy ezt megtudja, a legegyszerűbb út az lenne, ha megveszi a mai középiskolai filozófia-tankönyvek valamelyikét; joggal várhatná el, hogy ebből megtudja az „igazságot”, pontosabban szólva azt, hogy mi erről a más filozófiai irányzatok felfogása. A jelenlegi átmeneti időszakban a tankönyvnek egy ilyen funkciója is lehetne; ez talán javítana a gazdaságosságán is.

A filozófia nyelve

A doxográfia módszerével filozófiát oktatóknak számolniuk kell egy eléggé zavaró körülménnyel: a filozófia nyelve nem egységes. Míg a másodfokú egyenlet (quadratic equation, quadratische Gleichung) az egész világon ugyanazt jelenti, addig a filozófiában ez nincs így; ahány filozófus, annyi szakkifejezés. Néhány példa: a lét a dialektikus és történelmi materializmus tanítása szerint filozófiai kategória az objektív valóság megjelölésére. Heidegger szerint a lét: Isten. *Schopenhauer* szerint a lét az ősakarat tárgyasulásra való törekvése. *Sartre* az egyén szubjektív létezését tekinti létnek, mások szerint a filozófiai tudás tárgya: minden, ami van, azaz a valóság teljessége. Az 1984-ben elhunyt *Lonergan* kanadai filozófia-professzor, szerint ezzel szemben nem lehet meghatározni, mi is a lét tulajdonképpen.

Nem sokkal jobb a helyzet a tudat értelmezésével sem; ahány filozófus, annyi definíció. A dialektikus és történelmi materializmus szerint a tudat az anyagi valóság visszatükröződése és az emberi tevékenység irányítója, a legmagasabb szervezettségű anyag, agyműködés. *Kant* szerint az általános tudat az, ami lehetővé teszi a képzetek elhelyezését a kategóriákba. Sokak – például Halassy-Nagy – szerint a tudat önmagunkról való gondolkodás oly módon, hogy kívülről szemléljük önmagunkat; ezt el is nevezték transzcendentális reflexiónak. Teilhard de Chardin szerint nem beszélhetünk egységes tudatról, csak tudatformákról; a tudat fogalmát Heidegger sem használja. Ezek után ember, akarom mondani filozófus legyen a talpán, aki meghatározza lét és tudat viszonyát a felsorolt nem marxista gondolkodók értelmezése szerint.

A különböző filozófusok különböző szóhasználata csak az egyik problémája filozófia-oktatásnak. További nehézség a gyakran alig vagy egyáltalán nem érthető fogalmazás. Ezt azzal szokták indokolni, hogy „filozófiai kérdésekről igen nehéz, sokszor csaknem lehetetlen beszélni”. *Wittgenstein* úgy reagált erre a védekezésre, hogy kijelentette: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” (6)

Tovább fokozza a filozófiát oktató pedagógusok nehézségeit a rengeteg metafora, hasonlat, analógia, amit a bölcselek alkalmaznak; ráadásul „bizonyítást” emlegetnek ott, ahol a legjobb esetben is csak körülírtak valamit. Róluk írja *Carnap*, hogy „a metafizikus tételeit érvekkel támasztja alá, megköveteli, hogy egyetértsenek tartalmukkal, polemizál a más irányzathoz tartozó metafizikussal, értekezésében cáfolni igyekszik a többi metafizikus tételeit. A lírai költő ellenben nem tekinti feladatának, hogy költeményében egy másik lírikus költeményéből vett állításokat megcáfolja...” *Carnap* „metafizikusnak” nevezi a metaforákat, hasonlatokat alkalmazó filozófusokat, és olyan lírai költőknek tartja őket, akik a művészet nyelvén fejeznek ki valamit, de igyekeznek a tudomány látszatát kelteni. Tulajdonképpen igazat kellene adnunk *Schlick*, (7) *Carnap* és *Wittgenstein* – az utóbbi kivételével az ún. Bécsi Kör filozófusai – nézeteinek, csak hogy ekkor úgy járnánk, mint *Peer Gynt* járt a hagymával. Addig-addig szedegette le a héját, míg végül semmi sem maradt. Így foszlik semmivé a filozófia is az említett neopozitivisták kezében anélkül, hogy választ kapnának az „élet” bennünket foglalkoztató, ún. „nagy kérdéseire”. Így hát kénytelenek vagyunk elviselni a filozófusok pongyolaságait.

Ismeretelmélet

A legtöbb tudományágnak jól meghatározott szerkezete van, mely áttekinthetővé teszi és tanulását megkönnyíti. A matematika geometriára, algebrára, aritmetikára stb. oszlik, és bár ezek a fejezetek nem határolódnak el mereven egymástól – például az analitikus geometriát a koordinátafogalom összeköti a másik kettővel –, célszerű külön tárgyalni őket. Hasonló a helyzet a fizikában is (mechanika, hőtan, fénytán stb.).

A filozófiaoktatásban ez másként van. Mivel egyesek a bölcselet egyik ágát, a metafizikát megmosolyogni valónak tartják, melynek már az említése is „ciki”, inkább a többit is csak mellékesen említik és összemoszák az egészet. Így azután elsikkad a filozófia egyik fontos kérdésfelvetése: megismerhető-e a világ, és ha igen hogyan. E kérdésre az ismeretelmélet keresi a választ, mely az előbbi szakaszban érintett lételmélettel együtt a filozófia fontos fejezetét képezi.

Az iménti kérdésre a legegyszerűbben az agnoszticizmus válaszol: nem; ehhez még *Du Bois Reymond* hozzáteszi híres megállapítását: „ignoramus et ignorabimus”, azaz: semmit sem ismerünk és nem is fogunk soha semmit megismerni.

A többi filozófiai irányzat nem megy ilyen messzire. A maga módján mindegyik megismerhetőnek tartja a világot, igaz, abban már eltérnek a vélemények, hogy mi is az a világ. (Erre a lételmélet ad választ, ha tud). Így az ontológia (lételmélet) és gnoszeológia (ismeretelmélet) szoros összefüggése szembeötlőnek látszik, ami azonban összevegyítésüket még nem indokolja.

Bármely irányból is közelítsünk a filozófiához, semmiképpen sem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy „vannak-e olyan létezők (entitások), amelyekről érzékszerveinkkel nem szerezhethünk tudomást?”

A materializmus határozott nemmel válaszol e kérdésre, míg a többi irányzat a „tudomást szerezni” szókapcsolat értelmét illetően is vitában áll egymással. Egyikük a gondolkodás útján szerzett ismereteket tekinti döntőnek (racionalizmus); ennek fő képviselője *Descartes*. Egy másik irányzat – mely távolról sem olyan egységes, mint az előző – a „tudomásszerzés” fő forrásának nem a gondolkodást, hanem a belső meggyőződést, megvilágosodást érzelmet tartja (irracionalizmus, mely további csoportokra – például intuicionizmus stb. – osztható). Végül az empirizmus a tapasztalatot tekinti az ismeretszerzés fő forrásának. Ezek az irányzatok azonban már eléggé összemosódnak; nyilvánvaló ugyanis, hogy pusztán tapasztalat, vagy kizárólag spekuláció útján nem ismerhető meg a világ, de e folyamatból az érzelmek sem kapcsolhatók ki teljesen (például az evidencia).

Úgy vélem, a fenti osztályozás nagymértékben megkönnyíti a filozófia oktatását; sajnos, a rendszerváltozás óta megjelent tankönyvekben ehhez még csak hasonlót sem láttam.

Természetesen a különböző ontológiai irányzatok tárgyalását is célszerű ekképpen végezni. Itt a világ mibenlétére vonatkozó kérdésre adható válaszokat lehet például teista és ateista csoportra osztani, megemlítve, hogy mindkettőhöz járulhat a fenti ismeretelméleti irányzatok bármelyike – legalább is elvileg – a gyakorlatban azonban az empirizmus a teizmussal, míg az irracionalizmus az ateizmussal nehezen egyeztethető össze. (8)

Az ismeretelmélet tárgyalásánál kell szerintem sort keríteni a kauzalitás, a tér és idő problémájának megbeszélésére is feltétlenül megemlítve a „post hoc ergo propter hoc” (ezután tehát ezért), valamint a kinetikus gázelmélet által felvetett kérdést is.

Ding an sich és Ding für uns

A kauzalitás, valamint a tér és idő problémájának kapcsán eljutunk „a filozófia koper-nikuszi fordulathoz”, azaz Kanthoz. Jó, ha tudják tanítványaink, hogy a marxisták a „szubjektív idealista” címkét aggatták rá, mostanában viszont „kritikai realista”-ként emlegetik, akárcsak *Dickenst*. De bárhogyan is minősítsük, Kantnak szerintem mindenképpen azon filozófusok között van a helye, akiknek egész életművét – nem csupán annak egyes részeit – kell megismertetnünk tanítványainkkal.

Félek, hogy Kant ismeretelméleti nézeteit – különösen azokat, amelyek az elméleti fizikában fontosak – tankönyvekből nemigen érti meg egy átlagos tanuló. Ezért itt a pedagógusra – ha lelkiismeretes – nagyon fontos szerep hárul. Az alábbiakban megkísérlem felvázolni, hogy miként képzelem el a pedagógus szerepét Kant oktatásánál.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy „prelegálással” nem érünk célt; a tanulók közreműködése itt nélkülözhetetlen. A kauzalitás kritikájának tárgyalásánál talán meg lehet kérdezni tanítványainkat: tudnak-e olyan esetről, amikor a hatóságoknak nem sikerült felderíteniük egy tűzvész okát – lehet, hogy a hibás villamosvezeték, a papírkosárba szórt cigarettahamu volt a „tettes”, de a vizeskancsó által fókuszált napfény is idézett már elő balesetet. Ha a valódi okot nem ismerjük is, arról mindenképpen meg vagyunk győződve, hogy valami oka csak volt a szerencsétlenségnek. De hát min alapszik ez a meggyőződésünk? Van talán olyan esemény, aminek nincs oka? Tud valaki ilyesmiről?

A mindennapi életben, úgy látszik, semmi sem történhet ok nélkül. De így van-e a mikrovilágban is? A gázmolekulák mozgásának is ismerjük a pontos okát?

Ez utóbbival kapcsolatban célszerű rámutatnunk a tudományos világ megosztottságára e tekintetben. Vannak, akik azt állítják, hogy a gázmolekulák mozgásának okát nagy számuk miatt nem lehet megismerni, ám ez még nem ok arra, hogy a gázmolekulákról „szabad akaratot” tételezzünk fel: ki-ki arra megy, amerre tetszik neki. Mások ellenben azzal érvelnek, hogy a természettudományok jól bevált gyakorlata szerint csak azt fogadhatjuk el valóságosnak, aminek a létezéséről meggyőződünk. Ők szívesen idézik *Goethe Faustjának* idevágó részletét is:

*„Tudóshoz illőn szólottál, uram!
Mit el nem érték, száz mérföldre van,
amit nem foghattok meg, nem igaz,
mit nem számoltok meg, nem számít az,
mit nem tehettek latra, sulytalan,
amit nem fémjelzték, nektek nem arany.”*

(Kálnoky László fordítása)

Másszóval ez azt jelenti, hogy ami mérhető, az létezik; a fordítottjáról azonban nem tudunk semmit.

Ha mármost ezen kételkedőkkel egyetértésben tagadjuk az okság elvét – azaz hogy minden jelenségnek szükségképpen megvan a maga elegendő oka, ok nélkül nem történik semmi –, akkor elvileg az is lehetségesnek – bár igencsak valószínűtlennek – látszik, hogy például testünk valamennyi molekulája egyidőben felfelé mozogjon; ekkor minden ok nélkül a levegőbe emelkednének.

Hasonlóképpen beszélhetünk tanítványainknak a tér és az idő – a rendszerváltozásig tabunak számító témájáról is. Kant szerint ezek is, akárcsak az okság elve, velünk született (a priori) kategóriák; elménk úgy van berendezve, hogy nem képes máshogyan, például négy dimenzióban gondolkodni. Hogy azonban a világ valójában hány dimenziós egyáltalán: vannak-e dimenziók és hogy érvényes-e benne a kauzalitás, azt Kant szerint nem lehet eldönteni. Érdekességként – no meg, hogy kissé más megvilágításba helyezzük a problémát – említést tehetünk tanítványainknak a *Beltrami*-féle hipotetikus felületlakókról is. Ezek a képzeletbeli, végtelenül lapos, azaz kétdimenziós, de gondolkodni képes lények elvileg tudomást szerezhetnének a harmadik térdimenzió létezéséről a következőképpen: Számukra egy kör ugyanolyan zárt, mint nekünk a gömb: falának „megbontása nélkül” se ki, se be. Ha azonban azt látják, hogy egy, a körön kívül fekvő tárgy egyszerre csak bent terem, az okos felületlakó ebből arra következtet, hogy valami külső erő felemelte a tárgyat és „felülről”, azaz a számára észlelhetetlen harmadik dimenzióon keresztül betette a körbe. Így a felületlakó közvetve tudomást szerezhet a harmadik dimenzió létezéséről. Ha lenne negyedik dimenzió, mi is bejuthatnánk egy lezárt szobába falbontás nélkül, ahogyan a fény is bejut az ablakon át; fedésbe hozhatnánk jobb és bal kezünket tenyérrel lefelé fordítva mindkettőt. (Ez a probléma Kantot és Wittgensteint is foglalkoztatta.) (9)

Az idő „apriorizmusára” vonatkozólag megemlíthetjük *Bergson* és *Einstein* felfogását is ezzel kapcsolatban: a relativitáselmélet szerint nincs abszolút idő, csak relatív van, mely függ a mozgástól; *Bergson* pedig „tartam” néven bevezette a szubjektív idő fogalmát (vö. még a biológiai idővel!). Érdekességként megemlíthetjük még, hogy 1922 áprilisában francia filozófusok egy csoportja *Bergson*nal az élen az időről vitatkozott *Einstein*nel a Sorbonne-on; megegyezés azonban nem született közöttük, mert „mindegyikük mondta a magáét”.

Ilyen előkészítés után keríthetünk sort szerintem a magábanvaló („Ding an sich”) és a nekünkvaló („Ding für uns”) kérdésének megbeszélésére a filozófiaórán. Bevezetésképpen a „Belebújhatunk-e másnak a bőrébe?”, „Vajon hogyan látja egy színvak a világot: mindent szürkének, vagy mindent kéknek, esetleg pirosnak lát?”, „Milyenek látja padszomszédom a zöld színt: olyannak, mint én a pirosat?” kérdésekkel indíthatjuk a beszélgetést. Majd megkérhetünk egy önként jelentkezőt, hogy mondja meg, mi az, amit a kezében tartok (például egy pénzdarabot). Ha mindent elmondunk erről a pénzdarabról, amit csak tudunk (mennyi az értéke, milyen a súlya, alakja, átmérője, magassága stb.), azok csak reá jellemző tulajdonságok lesznek: Kant szerint pedig ez nem maga a pénzdarab. A filozófus az általunk észlelhető tulajdonságokat nevezte nekünkvalónak („Ding für uns”), de hozzátette, hogy ez nem maga a dolog (például a pénzdarab); annak az igazi valója örökre rejtve marad előttünk („Ding an sich”). Kant szerint tehát a világot nem lehet teljesen megismerni.

Századunk első felében létrejött az elméleti fizika egy új ága, a kvantummechanika. Ennek a tudományágnak az eredményei alátámasztani látszanak Kant filozófiai nézeteit. *Heisenberg* Nobel-díjas fizikus például kimutatta, hogy egy ún. elemi részecske – például elektron – helyzetét és impulzusát (speciális esetben a sebességét) egyidejűleg nem lehet tetszésszerű pontossággal meghatározni; a két említett mennyiség egyidejű pontos meghatározásának elvi akadálya van: ha tudni akarjuk, hol van az a részecske, meg kell világítanunk, a fény azonban „meglöki” ezt a részecskét és már nem ott van, ahol a megvilágítás előtt volt. Ez az ún. *Heisenberg*-féle határozatlansági reláció nagy viharokat váltott ki a filozófusok között: rengeteget vitatkoztak róla (*Heisenberg* nálunk is járt, az ELTE díszdoktorává avatták.)

Marxizmus és tomizmus

Sokan megírták már, hogy az ellentétek néha találkoznak. „Odi et amo”; azaz egyszerre szeretem és gyűlölöm ugyanazt a személyt – írja a római költő. Olykor tanúi lehetünk ellentétes felfogású politikai pártok szövetségének; *Hegel* filozófiájának is a tézis-antitézis-szintézis ún. dialektikus hármas ritmus – az alapja; innen vette át a marxista filozófia.

Talán valami hasolónak lehetünk tanúi az ismeretelmélet területén is: az ateista marxizmus és az *Aquinoi Szent Tamás* eszméinek szellemi örökségét vállaló tomizmus ismeretelmélete lényegében azonos. Kattal ellentétben mindketten a világ megismerhetőségét vallják és nem fogadják el a „Ding an sich” koncepcióját. A Heisenberg-féle határozatlansági relációval kapcsolatban az az álláspontjuk, hogy a fizika fejlődésével együtt ez is változni fog, és akkor majd egyre pontosabb ismereteket szerezhethetünk a világról; a határozatlansági reláció helyébe például egy olyan újabb fog lépni, ami felfogásuk szerint a jelenleginél kisebb hibával történő mérést tesz majd lehetővé.

Marxisták és tomisták egyaránt elfogadják az objektív, tudatunktól független külvilág létezését is, habár külvilágon mást és mást értenek. A marxisták szerint ez csak anyag (monizmus), a tomisták szerint azonban a külvilágba Isten is beletartozik, azaz az anyagon kívül önálló szellemi létezők is vannak (dualizmus).

A két szóban forgó irányzat – az objektív külvilág létezésének elismeréséhez kapcsolódva – Kant apriorizmusát is elveti: szerintük tér, idő és kauzalitás (okság) nemcsak a tudatunkban, hanem a világban is megvan.

A két irányzat keletkezése között eltelt több mint fél évezred ellenére számos további hasonlóság áll fenn közöttük, amelyek azonban kívül esnek a filozófia illetékességén. Így mindkettőjük jogot formál arra, hogy egyes tanaikat a törvényhozás azokra az állampolgárookra is kiterjessze, akik egyébként nem fogadják el eszméiket. (Ilyenek például a magántulajdon eltörlésének vagy az abortusz megtiltásának követelése a marxisták, illetve tomisták részéről.)

A marxizmus és a tomizmus közötti ontológiai ellentét egyik jellegzetes megnyilvánulási területe a kozmológia. (A kozmológia a világegyetem keletkezésével, míg a kozmogónia annak szerkezetével foglalkozó tudományág.) A teista tomizmus szerint a világot teremtették és egyszer el fog múlni, tehát időben véges. Az ateista marxizmus szerint ellenben a világ térben és időben végtelen. Mindkét irányzat a fizika és a csillagászat eredményeire hivatkozik tanainak alátámasztása érdekében.

A tomisták az általános relativitáselmélet Einstein-féle egyenletének *de Sitter*-féle ún. dinamikus megoldására hivatkoznak, mely szerint a világegyetem tágul és volt egy kezdete is e tágulásának, melyet a világ teremtésével azonosítanak. A tágulás elméleti lehetőségét megfigyelések is alátámasztják: ezek egyike az ún. vöröseltolódás, melyet *Hubble* és *Humason* amerikai csillagászok észleltek első ízben. (10) További érv a világegyetem keletkezése, másszóval: az ősrobbanás mellett az ún. háttérsugárzás, mely hitük szerint az ő kozmológiai felfogásukat támasztja alá. (11)

Végezetül ide kívánkozik annak megemlézése, hogy a II. Vatikáni Zsinat – az 1960-as évek közepe – óta a katolikus egyház egyre jobban elhatárolódik a korábban úgyszólván félhivatalos filozófiájának számító tomizmustól. Ennek számos jele és néhány igen fontos következménye van. Ezek közül megemlíthetjük *Duns Scotus* (1270–1308) múlt évi boldoggá avatását, ami tanainak elfogadását jelenti. Scotus bírálta Aquinoi Szent Tamás felfogását és vele ellentétben azt tanította, hogy észérvekkel lehetetlen megalapozni a teológiát. (12) Az ő „Duplex veritas” (kettős igazság) elmélete szerint van egy teológiai és egy filozófiai igazság, melynek függetlenek egymástól. Ez a nézet a tomizmus számára elfogadhatatlan.

A II. Vatikáni Zsinat eltörölte az egyházi cenzúrát és rehabilitálta a korábban különböző szankciókkal sújtott *Maurice Blondel* és *Pierre Teilhard de Chardin* teológusokat, akiknek tanítása jelentős eltéréseket mutat a tomizmus tételeitől. Mindezek a változások a katolikus teológia reneszánszát hozták létre és megnyitották az utat a többi tudományhoz való közeledés felé.

– Úgy vélem, mindezeket célszerű megemlíteni tanítványainknak a középiskolai filozófia-oktatás keretében.

Filozófia és analógia

Platón óta a filozófusok előszeretettel használnak analógiákat és metaforákat eszméik kifejtése, olykor elködösítése érdekében. Azok, akik így járnak el, többnyire megkülönböztetnek – Platón nyomán – értelmi és eszmei megismerést; az elsőt szerintük az jellemzi, hogy axiómákból indul ki és eredményeit azokból vezeti le, azaz deduktív módszert

alkalmaz. Ez a megismerési mód elsősorban a matematikára jellemző és századunk elejéig abszolút biztonságosnak tűnt. Gödel (1906-1978) azonban megingatta ezt a bizalmat. Kimutatta, hogy egy axiómarendszerhez mindig található olyan tételek, melyek igaz vagy téves voltát az axiómák segítségével nem lehet eldönteni (ún. eldönthetlenségi tételek).

Az eszmei megismerés ezzel szemben – a követői által adott meghatározás értelmében – nem feltevésekből indul ki, hanem előfeltétel nélküli tudásra törekszik. Hívei szerint „ez a megismerés a lét és a megismerés alapjául szolgáló eszme megismerésének bizonyul. Ennek megfelelően ez, a tulajdonképpeni értelemben vett filozófiai megismerés, az első és legvégső elvekhez nyúlik vissza és tisztán ideális megismerésként érzékletes szemléletesség nélkül megy végbe.”(13)

Látható, hogy a megismerés értelmi és eszmei ágra való felosztása lényegesen eltér az *Ismeretelmélet* című szakaszban általunk adott osztályozástól, mely racionalizmusra, empirizmusra és irracionalizmusra osztotta fel a különböző ismeretelméleti irányzatokat. Úgy vélem, ezen nem kell fennakadni; a különböző filozófiai irányzatok – mint már említettem – nyelvükben, szóhasználatukban, definícióikban és osztályozásukban is lényeges eltéréseket mutatnak. A doxográfia célja többek között éppen az, hogy erre felhívja a diákok figyelmét.

Továbbra is megmaradva a megismerés kettős – és nem a korábban említett hármas – felosztásánál, a valóság egészét is két csoportra osztják azok, akik ezt a felosztást fogadják el. Szerintük „a valóság egésze hierarchikusan tagolt, mégpedig tekintettel azokra a módokra, ahogyan van és ahogyan megismerhető. A differenciálódás elve a *részesülés* és az *analógia*.”(kiemelés tőlem – F.L.). (14)

E felfogás hívei szerint „a Jó ideája alapozza meg a valóság egészének létét és megismerhetőségét, és a Jóban való részesedés által nyeri mind létét, mind megismerhetőségét”.(15) Mármint létmódnak és megismerési módnak nevezve a – szerintük – hierarchikusan tagolt valóságnak azt a módját, ahogyan az van és ahogyan az megismerhető, „a részesülés következtében hasonlóságon alapuló megegyezés uralkodik a létmódok és a megismerésmódok között; ezt a viszonyt nevezi Platón analógiának”. (16)

Talán nem árt, ha példával világítjuk meg a létmód és a megismerésmód fenti meghatározását. Egy kődarab és egy madár létmódjukban különböznek; megismerésük módja is más. Az elsőhöz az ásványtan, a másodikhoz a madártan nyújthat segítséget.

Érdemes azonban kissé elidőznünk a „hasonlóságon alapuló megegyezés”, vagyis az analógia szó használatánál. Ha ugyanis tanítványaink a létmódok és megismerésmódok közötti analógiát megpróbálják a

kődarab: madár ásványtan:madártan

aránypárral kifejezni, akkor ez elég bizarr következménnyel járhat, főleg, ha egy matematikatanár meglátja. De semmi izgalom! Vegyük elő nyugodtan az imént idézett könyve, és üssük fel a 80. oldalon. Ezt látjuk:

$$\frac{\text{KELETKEZÉS}}{\text{LÉT}} = \frac{\text{LÁTHATÓ}}{\text{GONDOLHATÓ}} = \frac{\text{KÉP}}{\text{DOLOG}} = \frac{\text{SZÁM}}{\text{ESZME}}$$

analógia.

Így már a mi aránypárunk sem lesz olyan bizarr. Mindenesetre levonhatjuk azt a következtetést, hogy a filozófusok meglehetősen nagyvonalúan bánnak a matematikai jelölésekkel és ez nemcsak a tomizmusra, hanem a marxizmusra is jellemző.

E sokak – főleg a reáltudományok iránt elkötelezettek – számára kiábrándító pongyolaság ellenére azonban az analógiának igen jelentős szerepe van a megismerésben. *Schrödinger* például a róla elnevezett egyenletet a ténytani és a mechanikai minimumelvek (az ún. *Fermat*-elv és a *Maupertuis*-elv) analógiája alapján vezette le, mely azután a kvantummechanika legfontosabb összefüggése lett. Ez a módszer pedig a már sokszor és sokak által kiátkozott metafizika egyik legsikeresebb alkalmazása: nem tesz mást, mint egy feltételezett „fizikán túli” elvet – mely szerint a Természet a lehető leggazdaságosabb megoldásokra törekszik – használ fel az anyag és a fény kettős természetének kísérletileg is ellenőrizhető igazolására.

Ha megpróbáljuk konkretizálni Schrödinger analógián alapuló megfontolását, akkor nem árt, ha magát a definíciót, a szó jelentését vesszük szemügyre. A szakirodalomban ezeket a definíciókat találjuk: analógia (gör. a helyes viszony) megfelelés, hasonlóság, viszonyok hasonlósága, különböző tárgyak megegyezése számos jegyben, az ilyen hasonlóságok megállapítására és kiértékelésére vonatkozó eljárás, művelet, egybeesések stb. (17) Én a magam részéről a közös vonásokra helyezném a hangsúlyt, melyek az egyes entitások attribútumaiban (lényeges tulajdonságaiban) nyilvánulnak meg. Ha így fogjuk fel az analógiát, akkor abba a háromszögek hasonlósága (két szögük megegyezik) is beletartozik, de mondhatjuk azt is, hogy *Arany János* és *Petőfi Sándor* abban hasonlítanak egymáshoz, hogy mindketten költők voltak, azaz életművük analógiát mutat. Schrödinger tehát a Fermat- és a Maupertuis-elv közös vonását – azt ti., hogy mindketten egy minimumelvet fogalmazznak meg, az első az optikában, a második a mechanikában – használta fel egyenletének felállítására. Ugyanez a közös vonás jellemzi a fenti KÉP:DOLOG stb. viszonyokat is; ide kívánczok még Goethe megállapítása: „Minden egyes létező az összes létezők analogonja.”

A filozófiában azonban nemcsak az analógia, hanem a metafora is polgárjogot nyert, így az analógiával meglévő szoros kapcsolata miatt erre is ki kell térnünk. A hagyományos szemantikai felfogás képviselői a metaforát azonosítják egy neki szó szerint megfelelő hasonlattal. Ennek alapján azt tanítják, hogy „a metafora összevont hasonlat”, illetve a „hasonlat kibontott metafora”; e felfogással szemben azonban számos ellenvetést lehet tenni. Míg például a „koromfekete” metaforát minden további nélkül az „olyan fekete, mint a korom” hasonlattal egyenértékűnek lehet tekinteni, addig az „aranyzóke” metaforát nem lehet kibontani: az arany nem szóke. A „te számár” kijelentésnek pedig nem pontos megfelelője a „te olyan vagy, mint egy számár” hasonlat. Wittgenstein aforizmája esetében – „A filozófia felhője a grammatika vízcseppjébe sűrítve” – pedig alig lehetséges egyenértékű hasonlatot szerkeszteni. (18) Így metaforával kapcsolatban számos, egymástól eltérő felfogással találkozunk. *Nietzsche* és *Derrida* szerint a metafora reménytelenné tesz minden olyan próbálkozást, mely szilárd, időtlen igazságok keresésére irányul, *Max Black* szerint a metaforában szereplő terminusok hatnak egymásra (interakció), melynek folytán új szemantikai tartalom jön létre. (19)

A metaforikus kijelentések nyilvánvaló buktatói ellenére számos gondolkodó alkalmazza ezt a kifejezési módot; közöttük szép számmal akadnak ateisták és teisták is. A tudat marxista definíciója – lásd például *A filozófia nyelve* című szakaszt – a tükrözés fizikai jelenségét használja fel metaforikusan anélkül, hogy bővebben kifejtené az ennek során alkalmazott fogalmak (beesési szög) filozófiai megfeleltetésének módját. Ugyanakkor a marxizmus azt állítja magáról, hogy „tudományos világnézet”. A jelen szakasz elején felírt egyenlőség láncolatáról pedig, melyben fogalmak – KELETKEZÉS, LÉT, LÁTHATÓ, GONDOLHATÓ – vannak törtvonallal összekapcsolva, nehéz felismerni, hogy tulajdonképpen metafora, mely az analógia fogalmát van hivatva érzékeltetni.

Úgy vélem, nem árt, ha a filozófiát tanító pedagógus minderre felhívja tanítványai figyelmét, megtoldva mondandóját *Popper* észrevételével: „... gyakran lehetetlen rájönni arra, hogy hol végződik a metafora és hol kezdődik a komoly elmélet. (...) Sőt, még arra is akad példa, hogy néhány historicista tagadja a metafora és az elmélet közti különbséget.” (20)

Mindezek alapján talán a metaforára is alkalmazható az ismert közgazdász-professzornak a statisztikára vonatkozó aforizmája: „Olyan, mint a bikini: sok mindent megmutat, de a lényegét eltakarja.”

Filozófiatörténet kétféle szempontból

A tudományágak történetének érdekesebb epizódjait be lehet építeni a tantárgyba, de a legtöbb tankönyv is tartalmaz erre vonatkozó utalásokat. A Pitagorasz-tétel kapcsán nemcsak azt mondhatjuk el tanítványainknak, amit a negyven ökör feláldozásáról, esetleg a tétel egyiptomi eredetéről ilyenkor meg szoktak említeni, hanem beszélhetünk például a pitagoreusok számmisztikájáról is, felkeltve ezzel a diákok érdeklődését eljövendő filozófiai tanulmányaik iránt.

Egyes tantárgyak oktatásánál többnyire a történelmi úton szokás haladni; ilyen például az irodalom. A reál tárgyak tanításánál ellenben a logikai út mutatkozik megfelelőbbnek; a filozófiánál mindkettőt használják. Ha azonban a történelmi utat választjuk, érdemes arra gondolnunk, hogy Erynnis gyakran Clio nyomában jár, így a történelem oktatásánál elég sok békétlenségnek lehetnek tanúi azok, akik a tantárgy külföldi sorsát is figyelemmel kísérik. *Napoleon* vagy *Bismarck* megítélése nem azonos az egyes országokban; a „Fut Bécs felé Jellasics a gyáva...” kezdetű Petőfi-idézetnek aligha örülnek azok, akik szobrot állítottak neki Zágrábban.

A filozófiatörténet sem mentes az ilyesfajta ellentétektől. Röviden azt mondhatjuk, hogy a materialisták materialista, míg az idealisták idealista filozófiatörténetet szeretnének látni ott, ahol esetleg egyik sincs, és minél távolabb vagyunk időben tőlük, annál könnyebb a filozófusok nézeteit manipulálni. De lássunk erre néhány példát.

A miletoszi iskola (i.e. 6. század) képviselői: *Thalesz*, *Anaximandrosz* és *Anaximenesz* a materialista filozófiatörténet szerint materialisták voltak, mivel a természetet anyagnak tekintették és a hillozoizmus álláspontját hirdették. A materialisták szerint, bár a hillozoizmus az anyag „átlekesültségét” tanította, mégis materializmusnak számított korában, mivel az érzékelést, a gondolkodást és a szellemet nem természetfölötti erővel, hanem magával az anyaggal magyarázta.

Ugyanezen álláspont hirdetői szemében Thalesz, mivel a dolgok őselvét, okát a vízben jelölte meg, ezzel a természet közvetlen szemléletével szerzett tapasztalatait materialista világgéppé általánosította, s az ősi görög mitológiával szemben természettudományos világmagyarázatra törekedett. Szemléletében a materializmus naiv dialektikával párosult, így napnál világosabb, hogy filozófusunk – aki a matematikában is jelentőset alkotott a róla elnevezett geometriai tétel felfedezésével – a dialektikus és történelmi materializmus egyik előfutára volt.

Thalesz tanítványával, Anaximandrosszal is hasonló a helyzet. Szerinte a világ lényege a végtelen – ahogyan ezt a dialektikus materializmus ma is hirdeti –, amelyből a konkrét dolgok sokasága kiválik és amelybe visszatér. Mindebből csak a vak nem látja, hogy Anaximandrosz is materialista volt.

Nincsen ez másként Anaximandrosz tanítványa, Anaximenesz esetében sem, mivel ő a mozgás örökkévalóságát hirdette. Így, Aquinói Szent Tamás „első mozgató”-jával szemben (21) az ateizmus álláspontjára helyezkedett, ezért ő is természetesen materialista volt, legalább is a dialektikus materializmus hívei szerint.

Ezek után nem érdektelen szemügyre venni a keresztény filozófiatörténészek álláspontját. Szerintük Thalesz a lét tudományával foglalkozott, melyet Arisztotelész utóbb metafizikának nevezett. Az általa feltételezett őanyag, a víz a létezők „Őselvét” jelenti; hillozoizmusa pedig kifejezi, hogy – mivel az egész világ istenekkel van tele – a világ isteni.

A vallásos filozófiatörténészek nem értenek egyet Anaximandrosz materializmusával sem. Szerintük a filozófusunk által használt „Őselv” (arkhé) kifejezés Istenre utal, aki a meghatározhatatlan Őanyagból (aperion) elsőként ellentétpárokat hozott létre (mint pl. a hideg és a meleg), ezek keveredve és természetüket elveszítve visszatérnek a halhatatlan és romolhatatlan isteni aperionba. Anaximandrosztól származik a preszókratikus görög filozófia egyik szó szerint ránk maradt mondata: „A létezőknek ugyanabba kell visszatérniök és megsemmisülniök, amiből keletkeztek.” Továbbá, a végső szabályszerűséget az biztosítja, hogy „jogtalanságukért az idő rendje szerint büntetést és jóvátételt fizetnek egymásnak.” (22) Utóbbiból az Isteni Gondviselés igazságossága is kiolvasható. Anaximandrosz nagy érdeme továbbá, hogy elkészítette a Világ térképét is, amit szintén célszerű megemlíteni tanítványainknak.

A keresztény filozófiatörténészek Anaximeneszt is idealista gondolkodóként tartják számon. Mivel filozófusunk a levegőt tekintette – Thaleszel ellentétben – őselvnek, ebből arra lehet következtetni szerintük, hogy azért tért el Thalesz tanításától, mert a levegő „mozgató, irányító és bizonyos értelemben isteni lévén, a világban a lélek szerepét tölti be, amit a közfelfogás az élőlényekben lélegzetként képzel el.” (23)

A keresztény és a materialista filozófiatörténészek eltérően ítélik meg az *Anaxagorász* hányatott életű bölcs által bevezetett nousz (latin megfelelője: intellectus) fogalmát is; utóbbiak szerint ez anyagi természetű és az objektív szükségszerűséget jelenti, amíg az

előbbieket ugyanezt Istennel azonosítják. Tény azonban, hogy filozófusunkat – akárcsak később Szókratészt – állítólagos vallásellenes nézeteiért perbe fogták és a halálos ítélet elől menekülnie kellett. Hogy Anaxagorász idealista vagy materialista volt-e valójában, azt ma már szerintem lehetetlen eldönteni.

Pitagorász és követői (az ún. pitagoreusok) valamint az eleai iskola képviselői (*Xenophanesz*, *Parmenidesz* és *Zénon*) egyértelműen idealisták és ezt a materialista filozófiatörténet is elismeri. Ez azonban ritka kivételnek tekinthető és *Herakleitosz*, valamint *Demokritosz* esetében már ismét ellentétes nézetek csapnak össze a két filozófus „eszmei hovatartozását” illetően. Míg a marxisták szerint Herakleitosz a preszókratikus, naív dialektikus és materialista irányzat kiemelkedő képviselője, addig a keresztény bölcselek az idealista Hegel szellemi előfutárának tekintik, és úgy vélik, hogy tanítása értelmében a szemmel látható ellentétek mélyen az értelemmel felfogható „logosz” – Isten Igéje – harmóniája rejtőzik. Azt azonban mindkét tábor elismeri, hogy megállapítása, miszerint „nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba lépni”, mind a keresztény, mind a materialista dialektika alapvető fontosságú felismerése.

Demokritosz materializmusának fényes bizonyítéka – a marxisták szerint – az, hogy világképében a célszerűségnek nyoma sincs, a dolgok objektív tulajdonságai mennyiségi jellegűek és a minőség csak látszat. Az érzetet Demokritosz nem tekintette igazi megismerésnek, szerinte erre csak az értelem képes.

A keresztény gondolkodók ezzel szemben emlékeztetnek arra, hogy Demokritosz az általa felállított atomelméletet a lélekre is kiterjesztette, az érzékelés pedig szerinte úgy jön létre, hogy a tárgyakról levált képecskék beáramlanak az érzékszervekbe és ott találkoznak a lélek-atomokkal. Szerintük Demokritosz zseniálisan látta meg, hogy a *megismerés nem a külvilág tükröződése a tudatunkban* – ahogyan a dialektikus és történelmi materializmus hirdeti –, *hanem az alany megismerő tevékenységének eredménye*, ahogyan a legtöbb idealista filozófus tanítja.

A filozófusok nagy részének kölcsönös kisajátíthatósága az idealista (keresztény) és a materialista (marxista) bölcselettörténészek részéről nagyjából *Spinozáig* figyelhető meg; őt magát a marxisták materialistának, míg a keresztények panteistának tartják.

Ha a filozófiát tanító pedagógus mindezekre felhívja tanítványai figyelmét, úgy vélem, sok későbbi csalódástól kimélheti meg őket.

Vissza Szókratészhez

A nem marxista filozófusok többsége egyetért abban, hogy Szókratész volt az a gondolkodó, akinek működését követően a keleti és a nyugati bölcselet útjai elváltak.

A marxisták ezzel szemben – akárcsak a viccbeli Móricka, akinek mindenről ugyanaz jutott az eszébe – ezt az útelválást is a maguk – foxi-maxi egyetemi tanulmányainkból jólismert – módján a termelőerők és a termelési viszonyok különbségével indokolják. De bármi legyen is a magyarázat, tény hogy a holdraszállást, informatikai robbanást és a telekommunikációs forradalmat a Szókratész által elindított gondolkodásmód hívta életre; *Buddha* vagy *Konfucius* tanai egészen más irányú – lehet, hogy boldogítóbb – eredményt hoztak az emberiségnek.

Szókratész legfőbb üzenete a mai ember számára szerintem az, hogy *nincs biztos tudás*: „Azokat, akik azt hiszik, hogy tudnak, beszélgetésekben megkísérli meggyőzni tudatlanságukról, mert amit ismeretnek (episztémé) tartanak, az vélemény (doxa). Ez utóbbi azonban nem biztos tudás.” (24)

Szókratész óta nyolcvan nemzedék taposta földet; közülük sokan lettek a biztos tudás illúziójának áldozataivá. Utóbbi azonban mindig kitűnt, hogy az egyetlen biztos alap a hit: a vallásos ember Istenben, az ateista az anyagban hisz. Úgy vélem, ezt a felismerést kell közvetítenie a pedagógusnak tanítványai felé.

Szókratész kritikai módszere kiállta az idő próbáját és hatékony önszabályozó rendszerré vált, mely mind a tudományban, mind a közéletben az egyedül járható útnak látszik. Nélküle talán mi is úgy gondolnánk, hogy a világot egy teknősbéka tartja a hátán és a legjobb államforma a diktatúra.

Ma is akadnak olyanok, akiknél Szókratész tanítása süket fülekre talál. Biztos tudáson nyugvó szilárd világnézetet hirdetnek és mindenkit óva intenek „a túlzott relativizmustól”. Az iskolákban legszívesebben kötelezően előírnák egy, általuk üdvözítőnek hitt világnézetnek a tanulók fejébe sulykolását, Szókratészt pedig újra halálra ítélnék.

Ilyenek azonban szerencsére egyre kevesebben vannak. A világ nagy részét már át-hatja Szókratész kritikai szelleme és ez bizonyára akkor is így lesz, ha majd az atlanti kultúrát a pacifikus váltja fel.

JEGYZET

- (1) *Halasy-Nagy József*: A filozófia, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, K- 28 .p.
- (2) Olykor társadalomelméletvéren; vö. a jogfilozófia jogelmélet ideológiai indíttatású átke-reszteléssel.
- (3) Új Magyar Lexikon IV., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961, 612.p.
- (4) *Lenin, V.I.*: Materializmus és empirikriticizmus. Szikora Kiadó, Budapest, 1949, 208.p.
- (5) *Teilhard de Chardin, Pierre*: Út az ómega felé, Szent István Társulat, Budapest, 1980. 676. p.
- (6) *Wittgenstein, Ludwig*: Tractacus logico-philosophicus, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 90. p.
- (7) Schlick szerint: A filozófia a tudományok királynőjeként tisztelhető, de sehol sincs megírva, hogy a tudományok királynőjének magának is tudománynak kell lennie.
- (8) Vannak, akik a szollipszista Berkeley-t az empiristákhoz sorolják, sőt, használatos az idea-lista empirizmus megjelölés is.
- (9) L.: *Wittgenstein, Ludwig*: i. m., 85. p. Jobb és bal kezünk kétdimenziós rajzát csak a síkból kilppve, a harmadik dimenzió segítségével hozhatjuk fedésbe. (Kifordított kesztyű)
- (10) Bővebben lásd erről pl.: *Fáy László*: Világnézetünk alapjai, Iskolakultúra, 1993. 6. sz. 48. p.
- (11) Az érveket és ellenérveket lásd pl.: *Jáki Szaniszló*: Isten és a kozmológusok, Ecclesia Ki-adó, Budapest, 1992.
- (12) Egy nem tőle származó, de a lényegét kifejező példa szerint: Tud-e Isten egy olyan nehéz követ teremteni, amit nem tud felemelni?
- (13) *Turay Alfréd - Nyiri Tamás - Bolberitz Pál*: A filozófia lényege, alapproblémája és ágai, Szent István Társulat, Budapest, 1992. 81. p.
- (14) Uo.
- (15) Uo., 83. p.
- (16) Uo.
- (17) *Rathmann János*: Idegen szavak a filozófiában, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 20. p.
- (18) *Bánki Dezső* szerk.: Filozófiai Kisenciklopédia, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1993. 225. p.
- (19) Uo.
- (20) *Popper, Karl*: A historicizmus nyomorúsága, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 129. p., 21. sz. lábjegyzet
- (21) Vö.: *Fáy László*: Achilleusz, a teknősbéka meg a rendszerváltás, Iskolakultúra, 1994. 4. sz., 19. p.
- (22) *Bánki Dezső* szerk.: i. m., 26. p.
- (23) Uo.
- (24) *Fürst, Maria*: Bevezetés a filozófiába, ELTE Filozófiai Posztgraduális és Információs Köz-pont és IKON Kiadó, Budapest, 1993. 16. p.